

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰਕ: ਇਕ ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ

ਡਾ: ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕੰਦੇਲਾ, ਯੂ ਕੇ

ਬੋਧੀ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਪਰੰਪਰਾ (570 ਈ ਪੂ – 1200 ਈ) - (3)

ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀਬੱਧ ਬੋਧੀ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰ

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈ: ਪੂ: ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈ: ਤੱਕ ਬੁੱਧਮਤ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਚਰਚਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਸੰਗ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। 'ਸ਼ੁੱਧ ਤਰਕ' ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਵਸੁਬੰਧੂ ਦੀਆਂ 'ਸ਼ੁੱਧ ਤਰਕ' 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਚੀਨੀ ਤੀਰਥਯਾਤਰੀ ਹਵੇਨ-ਸਾਂਗ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ 450 ਈ ਤੋਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਰਕ ਨੂੰ 'ਦਰਸ਼ਨ' ਤੋਂ ਅਲਗ ਕਰਕੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਬੋਧੀ ਤਾਰਕਿਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕਾਲ 'ਭਾਰਤੀ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ' ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਿਗਨਾਗ ਜਾਂ ਦਿਨਨਾਗ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਰਤਾ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਆਚਾਰੀਆ ਦਿਗਨਾਗ (450 – 520 ਈ)

ਦਿਗਨਾਗ ਨੂੰ ਠੀਕ ਹੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲਗ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਬੁੱਧੀਸੂਖਮਤਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ।

ਆਚਾਰੀਆ ਦਿਗਨਾਗ ਦਾ ਜਨਮ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਸਿੰਹਾਵਕਤਰਾ (ਕਾਂਚੀ ਦੇ ਨੇੜੇ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਹਿਨਯਾਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਚਾਰੀਆ ਵਸੁਬੰਧੂ ਦੇ ਸਿਸ਼ ਬਣਕੇ ਮਹਾਯਾਨ ਅਤੇ ਹਿਨਯਾਨ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਾਲ ਨਾਲੰਦਾ ਵਿਖੇ ਵੀ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਸੂਖਮ ਕਾਬਲੀਅਤ ਨਾਲ ਅਨਗਿਣਤ ਪੰਡਤਾਂ ਅਤੇ ਤੀਰਥਕ ਤਾਰਕਿਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਅਤੇ ਬੁੱਧਮਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਾਰਕਿਕ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿਚ ਤੀਰਥਕ ਵਿਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ *ਤਰਕ-ਪੁੰਗਵ* (ਤਰਕ ਦਾ ਸਾਨ੍ਹ) ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਈ ਸਾਲ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਉੜੀਸਾ ਅਤੇ ਆਂਧਰਾ (ਤੈਲਿਨਗਾਨਾ) ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਜ਼ਾਰੇ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੇ ਵਣ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨਕਾਲ ਵਿਚ ਦਿਗਨਾਗ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੇ ਰਹੇ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ

¹ ਪੁੰਗਵ – ਪੁੰ (ਨਰ), ਗਵ (ਬੈਲ), ਸਾਂਡ; ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹੋ ਕੇ ਉੱਤਮ (ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ) ਅਰਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਨਰ ਪੁੰਗਵ ਪੁਰਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਤਮ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]

ਉਧਯੋਗਕਰ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਤਾਰਕਿਕ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਕੁਤਰਕਿਕ' (ਵਾਕਛਲੀ) ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਪੁਕਾਰਿਆ। ਵਾਚਸਪਤੀ ਮਿਸ਼ਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ "ਭ੍ਰਾਂਤ" (ਭੁੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਆਖਿਆ। ਬੋਧੀ ਰਿਸ਼ੀ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਨੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ।

ਦਿਗਨਾਗ ਨੇ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਅਨੇਕਾ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਚਾਰੀਆ ਦਿਗਨਾਗ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ:

- ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਮੂਚਯ,
- ਨਿਆਇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼,
- ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਸੂਚਯ ਵਿੱਤੀ,
- ਪ੍ਰਮਾਣ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਿਆਇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼,
- ਆਲੰਬਨ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ,
- ਆਲੰਬਨ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ ਵਿੱਤਿ, ਅਤੇ
- ਤ੍ਰੈਕਾਲ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ।

ਦਿਗਨਾਗ ਦੀ ਰਚਨਾ "ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਮੂਚਯ"

ਪ੍ਰਮਾਣ-ਸਮੂਚਯ ਦਿਗਨਾਗ ਦੀ ਤਰਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਂਧਰਾ ਵਿਖੇ ਇਕ ਏਕਾਂਤ ਪਰਬਤ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਦੀ ਇਕ ਭਾਵੁਕ ਗਾਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਦੋਂ ਦਿਗਨਾਗ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਮੂਚਯ ਦੀਆਂ ਆਰੰਭਕ ਪੰਗਤੀਆਂ ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ, ਧਰਤੀ ਕੰਬ ਉੱਠੀ ਅਤੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਹੰਗਾਮਾ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਇਹ ਹੰਗਾਮਾ ਸੁਣ ਕੇ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਮੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਚਾਰੀਆ ਦਿਗਨਾਗ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿ ਆਚਾਰੀਆ ਭਿੱਖਿਆ ਮੰਗਣ ਲਈ ਗਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤੇ। ਦਿਗਨਾਗ ਨੇ ਵਾਪਸ ਆਕੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੁਬਾਰਾ ਲਿਖ ਦਿੱਤੇ, ਪਰ ਈਸ਼ਵਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਫਿਰ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤੇ। ਦਿਗਨਾਗ ਨੇ ਤੀਸਰੀ ਬਾਰ ਲਿਖ ਕੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਕਿ "ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਖਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜਾਂ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਤਕਰਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।" ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਫਿਰ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਆਚਾਰੀਆ ਦਿਗਨਾਗ ਵਾਪਸੀ 'ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਹਰ ਨੁਕਤੇ 'ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ, ਆਚਾਰੀਆ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁੱਧਮਤ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਵੰਗਾਰਿਆ ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ, ਆਚਾਰੀਆ ਦੀਆਂ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉੱਪਰ ਰਾਖ ਬਿਖੇਰ ਕੇ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਦੇ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੌੜ ਗਿਆ।

ਇਸ ਵਾਰਦਾਤ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਦਿਗਨਾਗ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਿਸਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰਿਆ ਦਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਉਹ 'ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਮੂਚਯ' ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ

ਛੱਡਣ ਹੀ ਵਾਲੇ ਸਨ ਤਾਂ ਬੋਧੀਸਤ੍ਰ ਆਰੀਆ ਮੰਜੁਸ਼ੀ² ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਅਤੇ ਬੋਲੇ: “ਪੁੱਤਰ, ਠਹਿਰੋ, ਠਹਿਰੋ: ਗੀਣ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਤਕਰਾਰ ਕਰਕੇ ਬੁੱਧੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਇਸ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਅਨੇਕਾ ਤੀਰਥਕ ਇਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਮੈਂ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਤੇਰਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਦਾ ਬਚਨ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮੁੱਚੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਇਕਮਾਤ੍ਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਣੇਗਾ।” ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਮੰਜੁਸ਼ੀ ਲੇਪ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਦਿਗਨਾਗ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਅਰੰਭਿਆ ‘ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਮੁਚਯ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ।

ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਮੁਚਯ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਅਨੁਸ਼ਟੁਤ³ ਛੰਦ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰੰਭ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, “ਸੁਗਤ - ਅਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਰੱਖਿਅਕ - ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਝੁਕਦੇ ਹੋਏ, ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਦਾਤਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਵਾਸਤੇ, ਇੱਥੇ ਕਈ ਬਿਖਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।” ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ: “ਦਿਗਨਾਗ ਹਰ ਖੇਤ੍ਰ ਦੇ ਵਿਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੇ, ਮਹਾਨ ਤਾਕਤਵਰ, ਨੇ ਇਹ ਸੰਕਲਨ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਹੈ।”

ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਮੁਚਯ ਛੇ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ: (1) ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼; (2) ਸਵਾਰਥਅਨੁਮਾਨ (ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਅਨੁਮਾਨ); (3) ਪਰਾਰਥਅਨੁਮਾਨ (ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਅਨੁਮਾਨ); (4) ਹੇਤੁ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ (ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਉਦਾਹਰਣ); (5) ਅਪੋਹ (ਵਿਪਰੀਤ ਦਾ ਖੰਡਨ); (6) ਜਾਤਿ⁴।

ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼

ਅਕਸ਼ਪਾਦ ਦੇ ਉਲਟ, ਜਿਸ ਨੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ, ਦਿਗਨਾਗ ਦੇ ਮਤਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਿਰਫ਼ ਦੇ ਹੀ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਅਤੇ ਅਨੁਮਾਨ। ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਦਿਗਨਾਗ, ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਇਸ ਦੇ ਅਤਿਰਿਕਤ ਕਿ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਗਿਆਨਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰਵ-ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਕਿਸੇ ਨਾਮ ਜਾਂ ਜਾਤੀ (ਸ਼੍ਰੇਣੀ) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਮੰਨ ਲਓ, ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਅੰਧੇਰੇ ਵਿਚ ਰੱਸੀ ਨੂੰ ਸੱਪ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ; ਉਸ ਦਾ ਸੱਪ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪੂਰਵ-ਕਲਪਨਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ, ਦਿਗਨਾਗ ਅਨੁਸਾਰ, ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਦਿਗਨਾਗ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਦਾ ‘ਨਾਮ’ (ਜਾਂ ਸੰਗਿਆ) ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਜਾਣੇ ਬਗ਼ੈਰ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਸਿਰਫ਼ ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮੰਨ ਲਓ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ

² ਮੰਜੁਸ਼ੀ – ਮਹਾਯਾਨ ਬੁੱਧਮਤ ਦੇ ਚਾਰ ਬੋਧੀਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ। [ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼]

³ ਅਨੁਸ਼ਟੁਤ, ਸੋਲਾਂ ਸੋਲਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਅਤੇ ਅੱਠ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਪਦ, ਕੁੱਲ 32 ਅੱਖਰ। ਇਸ ਨੂੰ “ਸਲੋਕ” ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

⁴ ਜਾਤਿ – ਪ੍ਰਤਿ-ਉੱਤਰ, ਸਵੈ-ਖੰਡਨੀ ਜਾਂ ਸਵੈ-ਵਿਰੋਧੀ ਉੱਤਰ, ਅਨੁਰੂਪਤਾ ਜਾਂ ਸਮਾਨ ਅਨੁਮਾਨ। [ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕੋਸ਼]

ਇਕ ਗਊ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਗਊ, ਜੋ ਮੈਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਊ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਅਨਗਿਣਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਿਰਫ ਮੈਂ ਹੀ ਧਾਰਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਇਸ ਗਊ ਬਾਰੇ ਦੂਜੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਗਊ ਦੇਖੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ “ਡਿੱਥ” ਹੈ ਅਤੇ ਰੰਗ ਲਾਲ ਹੈ ਆਦਿ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ‘ਜਾਤੀ’ ਦੀ ਗਊ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਵਿਅਕਤ (ਸਮਝਾ) ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਗਊ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਗਊਆਂ ਦੇ ਗੁਣ ਸਾਂਝੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਊ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸਮਝਾ ਸਕਦਾ ਜਿਹੜੀ ਗਊ ਮੈਂ ਦੇਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ (ਪ੍ਰਤੱਖ) ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ‘ਨਾਮ’ ਜਾਂ ‘ਜਾਤੀ’ ਦੁਆਰਾ ਜਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਨਾਮ’, ‘ਜਾਤੀ’ ਆਦਿ ਸਾਮਾਨਜ ਹਨ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ‘ਅਨੁਮਾਨ’ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੱਗ ਹੈ। ‘ਅਨੁਮਾਨ’ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆਨ ਸਾਮਾਨਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ‘ਨਾਮ’ ਅਤੇ ‘ਜਾਤੀ’ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆਨ ‘ਵਿਸ਼ੇਸ਼’ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਮ, ਜਾਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਸਮਝਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸਵਾਰਥਅਨੁਮਾਨ

ਸਵਾਰਥਅਨੁਮਾਨ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ‘ਚਿੰਨ੍ਹ’, ‘ਲਿੰਗ’ ਜਾਂ ‘ਲੱਛਣ’ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਿੰਗ ਦੇ ਗੁਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ:

(ੳ) ਕਾਰਯ (ਕਾਰਜ) - ਇਹ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਫਲ ਜਾਂ ਨਤੀਜਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਚੀਜ਼ ਜਿਸ ਦਾ ‘ਅਨੁਮਾਨ’ ਲਗਾਉਣਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਲਿੰਗ ਧੂੰਆਂ।

(ਅ) ਸਵੈਭਾਵ - ਲਿੰਗ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਸਾਰ-ਤੱਤ ਦੇ ਸਮਰੂਪ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ਾਂਸ਼ਪ (ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ) ਇਕ ਦਰਖਤ ਨਾਲ ਸਮਰੂਪੀ ਹੈ।

(ੲ) ਅਨੁਪਲਬਧਿ - ਲਿੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਦਾ ਅਭਾਵ (ਲਿੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ)। ਲਿੰਗ ਦਾ ਅਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਹੋਣਾ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਰਕੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਘੜੇ ਦਾ ਅਪ੍ਰਤੱਖਣ ਘੜੇ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਰਕੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਘੜਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਦਿਗਨਾਗ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਰਕਿਕਾਂ ਦੀ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਧੂੰਏਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਤੋਂ ਅੱਗ ਦੀ ਉਪਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗ ਅਤੇ ਧੂੰਏਂ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤਰਕ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਿਗਨਾਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਧੂੰਏਂ ਅਤੇ ਅੱਗ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਅੱਗੋਂ ਚਲ ਕੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਰਕਿਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਦੂਰ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਧੂੰਏਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਅੱਗ ਅਤੇ ਪਰਬਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਤਰਕ ਨੂੰ ਰੱਦ

ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਦੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਪਰ ਇੱਥੇ ਸਿਰਫ ਇਕ ਹੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਅਗਨਮਈ ਪਰਬਤ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਰਫ ਪਰਬਤ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਅੱਗ ਨਹੀਂ⁵।

ਪਰਾਰਥਅਨੁਮਾਨ

ਪਰਾਰਥਅਨੁਮਾਨ ਵਿਧੀ ਉਦੋਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ, ਸਵਾਰਥਅਨੁਮਾਨ ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚੇ, ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ⁶। ਅਨੁਮੇਯ ਜਾਂ ਸਾਧਯ ਉਹ ਵਸਤੂ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਧ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ਾ (ਪੱਖ ਜਾਂ ਪਕਸ਼) ਦਾ ਗੁਣ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜੋ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼, ਅਨੁਮਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਸਬੂਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।

ਪਕਸ਼-ਧਰਮ, ਜੋ ਹੇਤੁ ਦਾ ਅਧਿਕਰਣ (ਜਾਂ ਕਾਰਨ ਦਾ ਸਥਾਨਕ ਖੇਤ੍ਰ) ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੱਖ ਅਤੇ ਸਾਧਯ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

- (1) ਹੇਤੁ ਵਿਚ ਪੱਖ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ,
- (2) ਹੇਤੁ ਦਾ ਸਪਕਸ਼ (ਸਪੱਖ) ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ,
- (3) ਹੇਤੁ ਦਾ ਵਿਪਕਸ਼ (ਵਿਪੱਖ) ਵਿਚੋਂ ਅਨ-ਉਪਸਥਿਤ (ਯਾਨੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ) ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
ਇੱਥੇ ਵਿਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਰੋਧੀ ਪੱਖ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

ਨੌਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੇਤੁ

ਇਹੇ ਜਿਹੇ ਨੌਂ ਹੇਤੁਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੋ ਸਪਕਸ਼ ਜਾਂ ਵਿਪਕਸ਼ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਜਾਂ ਅਪੂਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਪਸਥਿਤ ਜਾਂ ਅਨ-ਉਪਸਥਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹੇਤੁ ਜੋ ਪੂਰਣ ਜਾਂ ਅਪੂਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਪਕਸ਼ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋਣ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੂਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਪਕਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਅਨ-ਉਪਸਥਿਤ ਹੋਣ, ਉਹ ਵੈਧ (ਜਾਂ ਸਹੀ) ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੇਤੁਆਂ ਦੇ ਉਲਟ ਵਾਲੇ (ਵਿਪਰੀਤ) ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸੰਦਿਗਧ (ਸੰਦੇਹਸ਼ੀਲ ਜਾਂ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੌਂ ਹੇਤੁਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਪਕਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਪਕਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੇਠਲੀ ਸਾਰਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

⁵ ਦਿਗਨਾਗ ਦਾ ਇਹ ਸਚੇਤ ਨਿਰੀਖਣ ਅਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਲਈ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ। ਪੁਲਾੜ ਖੋਜ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਜੋਤਿਸ਼ਵਿਗਿਆਨੀ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਪੁਲਾੜ ਦੇ ਹੋਰ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਦੂਰੀਆਂ ਹੱਦੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਦਿਸ਼ਾ ਤਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਜੀਵ-ਨਿਰਬਾਹ ਵਾਲੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਿਗਨਾਗ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨਿਰੀਖਣ ਤੋਂ ਸਿਰਫ ਇਹ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿ ਵਾਯੂਮੰਡਲਮਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੀਵ ਨਹੀਂ।

⁶ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਇਕ ਅਹਿਮ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਪਰਾਰਥਅਨੁਮਾਨ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਹੀ ਸਮਾਜੀ ਵਿਗਿਆਨ।

ਸਾਰਣੀ 1.0 ਦਿਗਨਾਗ ਦੇ ਨੌਂ ਹੇਤੁ

ਗਿਣਤੀ	ਸਪਕਸ਼	ਵਿਪਕਸ਼	ਹੇਤੁ ਸਰੂਪ
1	ਸਪਕਸ਼ ਸਤਿ (+)	ਵਿਪਕਸ਼ ਸਤਿ (-)	ਸੰਦਿਗਧ ਹੇਤੁ (±)
2	ਸਪਕਸ਼ ਸਤਿ (+)	ਵਿਪਕਸ਼ ਅਸਤਿ (+)	ਵੈਧ ਹੇਤੁ (+)
3	ਸਪਕਸ਼ ਸਤਿ (+)	ਵਿਪਕਸ਼ ਸਦਸਤਿ (±)	ਸੰਦਿਗਧ ਹੇਤੁ (±)
4	ਸਪਕਸ਼ ਅਸਤਿ (-)	ਵਿਪਕਸ਼ ਸਤਿ (+)	ਪ੍ਰਤਿਪਕਸ਼ (ਵਿਰੁੱਧ) ਹੇਤੁ (-/+)
5	ਸਪਕਸ਼ ਅਸਤਿ (-)	ਵਿਪਕਸ਼ ਅਸਤਿ (+)	ਸੰਦਿਗਧ ਹੇਤੁ (±)
6	ਸਪਕਸ਼ ਅਸਤਿ (-)	ਵਿਪਕਸ਼ ਸਦਸਤਿ (±)	ਪ੍ਰਤਿਪਕਸ਼ (ਵਿਰੁੱਧ) ਹੇਤੁ (-/+)
7	ਸਪਕਸ਼ ਸਦਸਤਿ (±)	ਵਿਪਕਸ਼ ਸਤਿ (+)	ਸੰਦਿਗਧ ਹੇਤੁ (±)
8	ਸਪਕਸ਼ ਸਦਸਤਿ (±)	ਵਿਪਕਸ਼ ਅਸਤਿ (+)	ਵੈਧ ਹੇਤੁ (+)
9	ਸਪਕਸ਼ ਸਦਸਤਿ (±)	ਵਿਪਕਸ਼ ਸਦਸਤਿ (±)	ਸੰਦਿਗਧ ਹੇਤੁ (±)

ਇਸ ਸਾਰਣੀ ਵਿਚ ਪਦਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਸਪਕਸ਼ ਸਤਿ – ਹੇਤੁ ਸਪਕਸ਼ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਉਪਸਥਿਤ ਹੈ।

ਸਪਕਸ਼ ਅਸਤਿ – ਹੇਤੁ ਸਪਕਸ਼ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਅਨ-ਉਪਸਥਿਤ ਹੈ।

ਸਪਕਸ਼ ਸਦਸਤਿ – ਹੇਤੁ ਸਪਕਸ਼ ਵਿਚ ਅਪੂਰਣ (ਅੰਸ਼ਿਕ) ਤੌਰ ‘ਤੇ ਉਪਸਥਿਤ ਹੈ।

ਵਿਪਕਸ਼ ਸਤਿ – ਹੇਤੁ ਵਿਪਕਸ਼ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਉਪਸਥਿਤ ਹੈ।

ਵਿਪਕਸ਼ ਅਸਤਿ – ਹੇਤੁ ਵਿਪਕਸ਼ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਅਨ-ਉਪਸਥਿਤ ਹੈ।

ਵਿਪਕਸ਼ ਸਦਸਤਿ – ਹੇਤੁ ਵਿਪਕਸ਼ ਵਿਚ ਅਪੂਰਣ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਉਪਸਥਿਤ ਹੈ।

ਨੌਂ ਹੇਤੁਆਂ ਦਾ ਨਿਦਰਸ਼ਨ

ਦਿਗਨਾਗ ਆਪਣੇ ਨੌਂ ਹੇਤੁਆਂ ਦਾ ਨਿਦਰਸ਼ਨ (ਚਿੱਤਰ ਨਿਰੂਪਣ) ਹੇਤੁ ਚੱਕਰ ਜਾਂ ਹੇਤੁ ਡਮਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿੱਤਰ 1.0 ਵਿਚ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਹੇਤੁ ਅਤੇ ਸਾਧਯ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਹੇਤੁ - (1) ਪ੍ਰਮੇਯ (ਜਾਣਨਯੋਗ), (2) ਕ੍ਰਤਕ (ਇਕ ਉਤਪਾਦਨ), (3) ਅਨਿੱਤ, (4) ਕ੍ਰਤ (ਕ੍ਰਿਤ)- ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ, (5) ਸ੍ਰਵਣ (ਸ੍ਰਵਣ ਜਾਂ ਸੁਣਨਯੋਗ), (6) ਯਤਨਜ (ਜੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਹੋਵੇ), (7) ਸਪਰਸ਼ਜ (ਛੁਹਣਯੋਗ, ਸਪਰਸ਼ੀ)

ਸਾਧਯ - (1) ਨਿੱਤ, (2) ਅਨਿੱਤ, (3) ਯਤਨਜ, (4) ਅਯਤਨਜ।

ਹੇਤੁ ਚੱਕਰ ਦੇ ਨੌਂ ਹੇਤੁਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦੋ (ਚਿੱਤਰ 1.0 ਵਿਚ 2 ਅਤੇ 8) ਹੀ ਵੈਧ (ਸਹੀ) ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸੱਤ ਅਵੈਧ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਂ ਸੰਦਿਗਧ (ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ) ਹਨ। ਹੇਠ ਦਿੱਤੀਆਂ ਦੋ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਨਾਲ, ਹੇਤੁ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਹੇਤੁ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

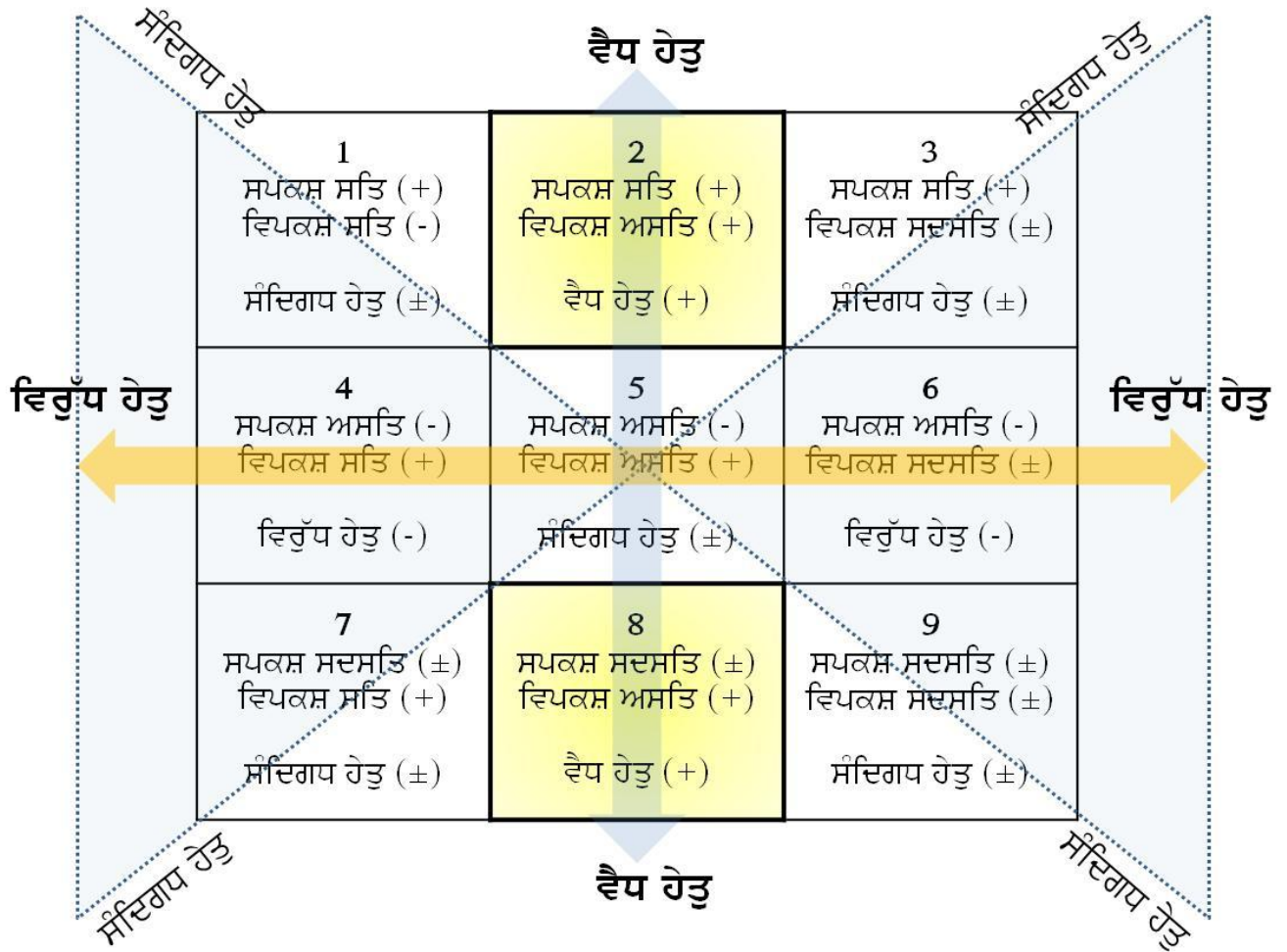
ਸ਼ਬਦ ਨਿੱਤ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ,
ਆਕਾਸ਼ ਵਾਂਗ ਅਤੇ ਘੜੇ ਵਾਂਗ।

ਇੱਥੇ “ਜਾਣਨਯੋਗਤਾ” ਹੇਤੁ (ਕਾਰਨ) ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪੂਰਣ ਤੌਰ ‘ਤੇ “ਸ਼ਬਦ” (ਜੋ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ) ਵਿਚ ਅਤੇ “ਆਕਾਸ਼” (ਜੋ ਆਯੋਯ ‘ਨਿੱਤ’ ਦਾ ਸਪਕਸ਼ ਹੈ) ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੈ (ਯਾਨੀ ਸਪਕਸ਼ ਸਤਿ)। ਪ੍ਰੰਤੂ “ਘੜਾ” ਨਿੱਤ ਦਾ ਵਿਪਕਸ਼ (ਵਿਰੋਧੀ ਪੱਖ) ਹੈ, ਅਤੇ ਜਾਣਨਯੋਗਤਾ ਪੂਰਣ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਘੜੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ‘ਜਾਣਨਯੋਗਤਾ’ ਸੰਦਿਗਧ (ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ) ਹੇਤੁ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਅੱਠਵੇਂ (8) ਹੇਤੁ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ:

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਯਤਨ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਯਤਨਜ),
ਇਕ ਘੜੇ ਵਾਂਗ, ਨਾ ਕਿ ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਦਯੁਤ (ਅਸਮਾਨੀ ਬਿਜਲੀ) ਵਾਂਗ।

ਇੱਥੇ ‘ਯਤਨਜ’ ਹੇਤੁ ਹੈ, ‘ਇਹ ਸ਼ਬਦ’ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ‘ਘੜਾ’ ਅਤੇ ‘ਵਿਦਯੁਤ’ ਅਨਿੱਤ ਦੇ ਸਪਕਸ਼ ਹਨ, ‘ਆਕਾਸ਼’ ਵਿਪਕਸ਼ ਹੈ, ‘ਅਨਿੱਤ’ ਵਿਧੇਯ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੇਤੁ ‘ਸ਼ਬਦ’ ਵਿਚ ਵੀ ਅਤੇ ‘ਘੜੇ’ (ਅਨਿੱਤ ਦਾ ਸਪਕਸ਼) ਵਿਚ ਵੀ ਉਪਸਥਿਤ (ਸਤਿ) ਹੈ, ਪਰ ਵਿਦਯੁਤ (ਜੋ ਸਪਕਸ਼ ਹੈ) ਵਿਚ ਅਨ-ਉਪਸਥਿਤ (ਅਸਤਿ) ਹੈ। ਇਹ ਹੇਤੁ ‘ਆਕਾਸ਼’ ਜੋ ਕਿ ਵਿਪਕਸ਼ ਹੈ, ਵਿਚ ਵੀ ਅਨ-ਉਪਸਥਿਤ (ਅਸਤਿ) ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੇਤੁ ਅਪੂਰਣ ਤੌਰ ‘ਤੇ (ਸਦਸਤਿ) ਸਪਕਸ਼ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਣ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਵਿਪਕਸ਼ ਵਿਚ ਅਨ-ਉਪਸਥਿਤ ਹੈ; ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੇਤੁ ਵੈਧ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸਹੀ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 1.0 ਦਿਗਨਾਗ ਦਾ ਹੇਤੁ ਚੱਕਰ ਜਾਂ ਹੇਤੁ ਡਾਮਰੂ

ਹੇਤੁ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ (ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਉਦਾਹਰਣ)

ਹੇਤੁ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: ਅਨ੍ਯ (ਹਾਂ ਵਾਚਕ) ਅਤੇ ਵ੍ਯਤਿਰੇਕੀ (ਨਾਂ ਵਾਚਕ)।

ਅਨ੍ਯ ਹੇਤੁ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਵਸਤੁ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਧਕ ਨਾਲ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਵਸਤੁ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਗਤ (ਜੁੜੀ) ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੈਸੇ, 'ਪਰਬਤ ਅਗਨਮਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧੂੰਆਮਈ ਹੈ।' ਇੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਅਨ੍ਯ ਹੇਤੁ ਹੈ।

ਵ੍ਯਤਿਰੇਕੀ ਹੇਤੁ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: ਜਿੱਥੇ ਸਾਧਕ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਵਸਤੁ ਅਨਉਪਸਿਥਤ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੇਤੁ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਵਸਤੁ ਵੀ ਅਨਉਪਸਿਥਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪਰਬਤ ਧੂੰਆਮਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਗਨਮਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਤੀਜੇ (ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼) ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਭਾਵ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਸੂਚਨਾਗਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ ਉਹ ਹਨ; ਵਿਸ਼ਾ, ਸਾਧਕ (ਅਨੁਮੇਯ), ਹੇਤੁ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ। ਹੇਤੁ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ

ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: ਅਨੂਯ ਜਾਂ ਸਾਧਰਮਯ (ਹਾਂ ਵਾਚਕ ਜਾਂ ਸਮਰੂਪੀ) ਅਤੇ ਵ੍ਯਤਿਰੇਕੀ (ਨਾਂ ਵਾਚਕ ਜਾਂ ਭਿੰਨਰੂਪੀ), ਜੈਸੇ,

ਪਰਬਤ ਅਗਨਮਈ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧੁੰਮਾਮਈ ਹੈ,
ਉਹ ਜੋ ਧੁੰਮਾਮਈ ਹੈ, ਅਗਨਮਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰਸੋਈ (ਅਨੂਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ),
ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੋ ਅਗਨਮਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਧੁੰਮਾਮਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ,
ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਝੀਲ (ਵ੍ਯਤਿਰੇਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ)

ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇ ਉਦਾਹਰਣਾ ਤਦਰੂਪੀ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਵੇ ਹੀ ਹੇਤੁ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਪੋਹ - ਵਿਪਰੀਤ ਦਾ ਖੰਡਨ

ਅਪੋਹ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਦਾ ਖੰਡਨ (ਨਿਖੇਧ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ੇਧ) ਕਰਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੈਸੇ, ਇਕ ਗਊ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਅਨ-ਗਊ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਥੇ ‘ਅਨ-ਗਊ’ ਗਊ ਦਾ ਵਿਪਰੀਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਅਨ-ਗਊ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਗਊ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ‘ਨਿਸ਼ੇਧ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਥੱਲੇ ਦਿਗਨਾਗ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹਨ, ਦ੍ਰਵ, ਗ੍ਰਣ, ਕਰਮ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਸਾਮਾਨਯ ਅਤੇ ਸਮਵਾਯ। ਦਿਗਨਾਗ ‘ਉਪਮਾਨ’ ਅਤੇ ‘ਸ਼ਬਦ’ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਜਾਤਿ

ਜਾਤਿ (ਮਿਥਿਓਤਰ) ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ: (1) ਪ੍ਰਾਪਤੀਸਮ, (2) ਅਪ੍ਰਾਪਤੀਸਮ, (3) ਵਰਣਯਸਮ, (4) ਅਵਰਣਯਸਮ, (5) ਅਨ-ਉਤਪਤੀਸਮ, (6) ਕਾਰਯਸਮ, (7) ਸਾਧਰਮਯਸਮ, (8) ਵੈਧਰਮਯਸਮ, (9) ਵਿਕਲਪਸਮ, (10) ਉਪਲਬਧਿਸਮ, (11) ਸਾਮਾਨਯਸਮ, (12) ਅਰਥਪੱਤਿਸਮ, (13) ਸਾਧਯਸਮ, (14) ਪ੍ਰਸੰਗਸਮ।

ਦਿਗਨਾਗ ਦੀ ਰਚਨਾ “ਨਿਆਇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼”

“ਨਿਆਇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼” ਜਾਂ “ਨਿਆਇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ੋਨਾਮ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪਰਕਰਣ” ਦਿਗਨਾਗ ਦੀ ਤਰਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ‘ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਰੰਭ, ਦਿਗਨਾਗ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ:

“ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਅਤੇ ਖੰਡਨ ਆਪਣੀਆਂ ਭਰਾਂਤੀਆਂ (ਆਭਾਸ) ਸਮੇਤ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹਨ; ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਅਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਆਪਣੇ ਆਭਾਸ ਸਮੇਤ ਸਵੈ-ਸੂਝ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਮੈਂ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਿਆ ਹੈ।”

ਨਿਆਇਅਵਯਵ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ (ਵਿਤਰਕ), ਨਿਆਇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਪੱਖ, ਹੇਤੁ, ਸਾਧਯ (ਅਨੁਮੇਯ) ਅਤੇ ਦੋ ਉਦਾਹਰਣਾਂ। ਪੱਖ ਨੂੰ ਕਈ ਬਾਰ ਵਿਸ਼ਾ ਜਾਂ ਧਾਰਮੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਯੋਯ ਜਾਂ ਸਾਧਯ ਨੂੰ ਧਰਮ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੇਤੁ ਨੂੰ ਲਿੰਗ ਜਾਂ ਸਾਧਨ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ: (1) ਸਾਧਰਮਯ (ਸਮਰੂਪੀ), ਅਤੇ (2) ਵੈਧਰਮਯ (ਭਿੰਨਰੂਪੀ)।

ਨਿਆਇ ਵਾਕ (ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ) ਦਾ ਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

1. ਪਰਬਤ ਅਗਨਮਈ ਹੈ,
2. ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਉੱਪਰ ਧੂੰਆਂ ਹੈ,
3. ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਧੂੰਆਂ ਹੈ ਉੱਥੇ ਅੱਗ ਹੈ, ਜੈਸੇ ਰਸੋਈ ਵਿਚ, ਅਤੇ ਜੇ ਅਗਨਮਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੈਸੇ ਇਕ ਝੀਲ ਵਿਚ।

ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਚ 'ਪਰਬਤ' ਪੱਖ ਹੈ, 'ਅਗਨਮਈ' ਸਾਧਯ ਹੈ, 'ਧੂੰਆਂ' ਹੇਤੁ, 'ਰਸੋਈ' ਸਾਧਰਮਯ ਉਦਾਹਰਣ ਅਤੇ 'ਝੀਲ' ਵੈਧਰਮਯ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

ਪੱਖ (ਪਕਸ਼)

ਪੱਖ ਅਤੇ ਸਾਧਯ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ 'ਪ੍ਰਸਤਾਵ' ਜਾਂ 'ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ' (ਪ੍ਰਤਿਗਯ) ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜੈਸੇ,

“ਪਰਬਤ (ਪੱਖ) ਅਗਨਮਈ (ਸਾਧਯ) ਹੈ।”

ਇਕ ਪ੍ਰਸਤਾਵ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਕਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪਕਸ਼ ਸਾਬਤ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਉਹ ਤਰਕਦੋਸ਼ ਯਾਨੀ ਭੁਲੇਖੇ ਵਾਲਾ ਜਾਂ “ਆਭਾਸ” ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਪਕਸ਼ ਆਭਾਸ (ਜਾਂ ਪਕਸ਼ਾਭਾਸ) ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

- (1) ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਜੇ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਨਾਲ ਨਾ ਮਿਲਦਾ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ, “ਸ਼ਬਦ (ਆਵਾਜ਼) ਅਸੁਣਨਯੋਗ ਹੈ।”
- (2) ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਜੇ ਅਨੁਮਾਨ ਨਾਲ ਨਾ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ, “ਘੜਾ ਨਿੱਤ ਹੈ।” (ਘੜਾ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਤਪਾਦਨ ਹੈ, ਅਤੇ ਜੇ ਉਤਪਾਦਨ ਹੈ ਉਹ ਮਿਟਦਾ ਵੀ ਹੈ)।
- (3) ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਜੇ ਲੋਕਮਤ (ਲੋਕ-ਰਾਇ) ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ, “ਆਦਮੀ ਦਾ ਸਿਰ ਸੁੱਧ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜੀਵ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ।” ਕਿਉਂਕਿ ਸੁੱਧਤਾ ਦਾ ਆਦਮੀ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- (4) ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਾ ਖਾਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ, “ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਕਿਉਂਕਿ ਕਈਆਂ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ।
- (5) ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ, “ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਬਾਝ ਹੈ।” ਇਹ ਕਥਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ।

- (6) ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਪੱਖ' ਅਪਰਿਚਿਤ (ਨਾਵਾਕਫ) ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ, ਇਕ ਬੋਧੀ ਕਿਸੇ ਸਾਂਖ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨੂੰ ਕਹੇ "ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ"। 'ਸ਼ਬਦ' ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਸਾਂਖ ਨਾਵਾਕਫ ਹਨ।
- (7) ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ "ਸਾਧਯ" ਅਪਰਿਚਿਤ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ, ਇਕ ਬੋਧੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ "ਆਤਮਾ ਸਜੀਵ ਹੈ"। ਬੋਧੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ।
- (8) ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ 'ਪੱਖ' ਅਤੇ 'ਸਾਧਯ' ਅਪਰਿਚਿਤ ਹੋਣ। ਜੈਸੇ, ਇਕ ਬੋਧੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ "ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ"। ਪਰ ਬੋਧੀ ਨਾ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।
- (9) ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਜੋ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ, "ਅਗਨੀ ਗਰਮ ਹੈ"।

ਹੇਤੁ ਅਤੇ ਸਾਧਯ: ਲਿੰਗਸਯ ਤ੍ਰੈਰੂਪਮ

ਹੇਤੁ ਦੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਤਿੰਨ ਲੱਛਣ (ਹੇਤੁਲਕਸ਼ਣ) ਹੋਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿੰਗਸਯ ਤ੍ਰੈਰੂਪਮ (ਲਿੰਗ = ਹੇਤੁ) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1. ਸਮੁੱਚੇ 'ਪੱਖ' ਦਾ 'ਹੇਤੁ' ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੈਸੇ,
ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਤਪਾਦਨ ਹੈ,
ਘੜੇ ਵਾਂਗ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਕਾਸ਼ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ।

ਇੱਥੇ 'ਉਤਪਾਦਨ' ਹੇਤੁ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਸ਼ਬਦ' (ਪੱਖ) ਪੂਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

2. 'ਹੇਤੁ' ਨਾਲ ਸੰਕੇਤਕ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ 'ਸਾਧਯ' ਨਾਲ ਸੰਕੇਤਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਮਰੂਪੀ (ਸਮਜਾਤੀ) ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ (ਅਰਥਾਤ ਸਾਧਰਮਯ), ਜੈਸੇ

ਸਭ ਉਤਪਾਦਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਨਿੱਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਘੜਾ।

3. ਕੋਈ ਵੀ 'ਸਾਧਯ' ਤੋਂ ਵੈਧਰਮਯ (ਭਿੰਨ ਜਾ ਵਿਜਾਤਿ) ਚੀਜ਼ 'ਹੇਤੁ' ਦੀ ਸੰਕੇਤਕ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਜੈਸੇ,

ਕੋਈ ਵੀ ਨਿੱਤ ਚੀਜ਼ (ਅਣ-ਅਨਿੱਤ) ਉੱਤਪਾਦਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਆਕਾਸ਼ ਵਾਂਗ (ਕਿਉਂਕਿ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ)

ਉੱਪਰਲੇ ਤਿੰਨ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ (ਸਾਮਾਨਯਕਰਣ) ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ (ਅਨਵੇਸ਼ਣ) ਵਿਚ ਸਾਮਾਨਯਕਰਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਕਸਰ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਨਿਦਰਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਮਾਨਯ ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ, "ਸਭ ਕਾਂ ਕਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।" ਇਹ ਵਿਆਪਕ ਕਥਨ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨਿਰੀਖਣਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਹਾਰਿਕ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਰੰਗ ਦੇ ਕਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖੇ ਗਏ।

ਮੰਨ ਲਓ ਕਿ ਕੋਈ ਪੱਖ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਾ S, ਹੇਤੁ R ਅਤੇ ਸਾਧਯ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਹੈ) P ਹੈ। ਲੱਛਣ (3) ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ P ਦਾ ਵੈਧਰਮਯ ਅਣ-P (ਉਹ ਜੋ P ਨਹੀਂ ਹੈ) ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਉਪਰਲੇ ਤਿੰਨ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:

- (1) ਸਾਰੇ S ਹਨ R (ਭਾਵ ਸਾਰੇ S, R ਦੇ ਸਮਰੂਪ ਹਨ),
- (2) ਸਾਰੇ R ਹਨ P (ਭਾਵ ਸਾਰੇ R, P ਦੇ ਸਮਰੂਪ ਹਨ),
- (3) ਕੋਈ R ਨਹੀਂ 'ਅਣ-P' (ਭਾਵ ਕੋਈ ਵੀ R, ਅਣ-P ਨਹੀਂ ਹੈ)।

ਹੁਣ, ਤੀਜਾ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਲੱਛਣ (ਅਰਥਾਤ ਕੋਈ R ਨਹੀਂ 'ਅਣ-P') ਕੇਵਲ ਦੂਜੇ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਲੱਛਣਾਂ (ਅਰਥਾਤ (1) ਅਤੇ (2)) ਵਿਚ ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਹੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਸਾਰੇ R ਹਨ P। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿਰਫ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ (ਦੇਖੋ ਚਿੱਤਰ 2.0):

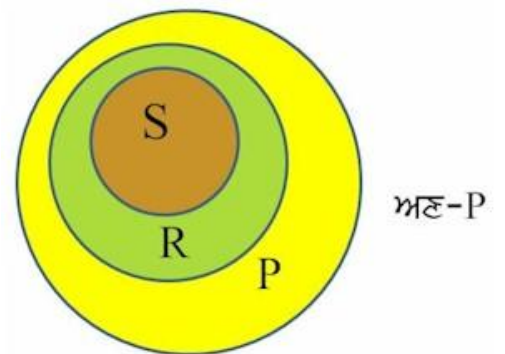
- (1) ਸਾਰੇ S ਹਨ R
- (2) ਸਾਰੇ R ਹਨ P

ਫਿਰ, ਉਪਰਲੀ ਮਿਸਾਲ ਵਿਚ R ਅਤੇ P ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਜਾਂ ਅਪੂਰਣ (ਆਂਸ਼ਿਕ) ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ,

- (1) (ੳ) ਸਾਰੇ S ਹਨ ਸਾਰੇ R
(ਅ) ਸਾਰੇ S ਹਨ ਕੁਝ R
- (2) (ੳ) ਸਾਰੇ R ਹਨ ਸਾਰੇ P
(ਅ) ਸਾਰੇ R ਹਨ ਕੁਝ P

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਿਆਇ ਅਵਯਵ (ਜਾਂ ਤਰਕਵਾਕ) ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ;

- (1) ਸਾਰੇ S ਹਨ ਸਾਰੇ P (ਸਿੱਟਾ ਜਾਂ ਨਿਸਕਰਸ)
ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ S ਹਨ ਸਾਰੇ R
ਸਾਰੇ R ਹਨ ਸਾਰੇ P
- (2) ਸਾਰੇ S ਹਨ ਕੁਝ P (ਨਿਸਕਰਸ)
ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ S ਹਨ ਸਾਰੇ R
ਸਾਰੇ R ਹਨ ਕੁਝ P
- (3) ਸਾਰੇ S ਹਨ ਕੁਝ P (ਨਿਸਕਰਸ)
ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ S ਹਨ ਕੁਝ R
ਸਾਰੇ R ਹਨ ਸਾਰੇ P
- (4) ਸਾਰੇ S ਹਨ ਕੁਝ P (ਨਿਸਕਰਸ)

ਚਿੱਤਰ 2 0 ਹੇਤੁ ਅਤੇ ਸਾਧਯ ਦੇ ਸੰਬੰਧ

ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ S ਹਨ ਕੁਝ R
ਸਾਰੇ R ਹਨ ਕੁਝ P

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦਿਗਨਾਗ, ਕੇਵਲ ਦੋ ਹੀ ਨਿਸਕਰਸ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ:

- (1) ਸਾਰੇ R ਹਨ ਸਾਰੇ P, ਅਤੇ
- (2) ਸਾਰੇ R ਹਨ ਕੁਝ P।

ਇੱਥੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਾਨਜ ਰੂਪ ਵਿਚ R ਹੇਤੁ ਹੈ ਅਤੇ P ਸਾਧਕ ਹੈ।

ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਲੱਛਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੂਜਾ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਇਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇਤੁ, ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਅਨਿਵਾਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਰਥਾਤ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਸੰਬੰਧ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧਕ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਵੱਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹੋ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਤਰਕ-ਵਾਕ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵੈਧਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਆਪਕ, ਅਨਿਵਾਰੀ ਅਤੇ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਵਿਆਪਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਹੇਤੁ ਨੂੰ R ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ P ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- (1) ਸਾਰੇ R ਹਨ ਸਾਰੇ P, ਅਤੇ
- (2) ਸਾਰੇ R ਹਨ ਕੁਝ P.

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਟਾਨਿਸਲਾਅ ਸ਼ੇਯਰ⁷, ਵਿਆਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਤਰਕ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ,

$$(x) \varphi x \supset \psi x$$

ਜਿੱਥੇ, φ ਅਤੇ ψ ਯੂਨਾਨੀ ਅੱਖਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਉਚਾਰਣ ਹੈ 'ਫਾਈ' ਅਤੇ 'ਪਸਾਈ'; \supset , ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਤਰਕ ਵਿਚ ਅਪਾਦਾਨ⁸ ਜਾਂ ਵਿਅੰਜਨ⁹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; x , ਇਕ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਰਾਸ਼ੀ (ਜਾਂ ਚਲ ਰਾਸ਼ੀ) ਹੈ; φ ਅਤੇ ψ ਐਸੇ ਫੰਕਸ਼ਨ (ਫਲਨਿ¹⁰) ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫੰਕਸ਼ਨ ψ , ਫੰਕਸ਼ਨ φ ਦਾ ਵਿਅੰਜਕ¹¹ ਹੈ। ਸਰਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਫੰਕਸ਼ਨ φ , ਫੰਕਸ਼ਨ ψ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਜਾਂ " φx ਦਾ ਭਾਵਅਰਥ ਹੈ ψx " (ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ φx , ਉੱਥੇ ਉੱਥੇ ψx)। ਹਰੇਕ ਅਧਿਕਰਣ (ਜਾਂ ਸਥਾਨ) x ਲਈ, ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ φx ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉੱਥੇ ψx ਵੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਜੇ φ ਨੂੰ ਹੇਤੁ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਧਕ ψ ਦਾ ਭਾਵਅਰਥ ਰਾਹੀਂ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਆਧਾਰ

⁷ ਇੰਡੀਅਨ ਲੋਜਿਕ, ਸੰਪਾਦਕ ਜੇਨਾਰਦਨ ਗਨੇਰੀ, ਕਰਜਨ ਪਰੈਸ, ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ, 2001.

⁸ ਅਪਾਦਾਨ - ਸੰ. (ਸੰਗ੍ਰਹਾ). ਵਿਭਾਗ. ਭੇਦ; ਵਯਾਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਵਾਂ ਕਾਰਕ (ਵਿਭਕ੍ਰਿ), ਜਿਸ ਤੋਂ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਆਰੰਭ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ "ਤੋਂ- ਸੇ" ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

⁹ ਵਿਅੰਜਨ, ਵਯੰਜਨ - ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਯਾ, ਚਿੰਨ੍ਹ, ਨਿਸ਼ਾਨ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]

¹⁰ ਫਲਨਿ - ਫਲ ਦੇਣ; ਬਿਰਸ਼ ਜਿਸ ਨੂੰ ਫਲ {ਉਪਜ} ਲਗਦੇ ਹਨ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]। ਗਣਿਤਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਫੰਕਸ਼ਨ ਜਾਂ ਫਲਨਿ 'ਨਿਵੇਸ਼ ਰਾਸ਼ੀ' ਅਤੇ 'ਉਪਜ ਰਾਸ਼ੀ' ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਅਜੇਹਾ "ਸੰਬੰਧ" ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਹਰੇਕ 'ਨਿਵੇਸ਼ ਰਾਸ਼ੀ' ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਐਨ ਇਕ ਹੀ 'ਉਪਜ ਰਾਸ਼ੀ' ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

¹¹ ਵਯੰਜਨਾ - ਵਾਚਕ ਅਰਥ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਰਥ ਦੇ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਵਿੱਤਿ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]

‘ਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ‘ φa ’ ਦਾ ਭਾਵਅਰਥ ਹੋਵੇਗਾ ‘ ψa ’ (ਜਿੱਥੇ, a , ਇਕ ਪਰਬਤ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ‘ਪਕਸ਼’ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ): ਅਥਵਾ $\varphi a \supset \psi a$, ਜਿਸ ਦੇ, ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ, ਅਰਥ ਹਨ; ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ, ψa , ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਧੁੰਮਾ ਹੈ, φa ।

ਚੌਦਾਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਆਭਾਸ

ਹੇਤੁ ਦੇ ਤਿੰਨ ਲਿੰਗਸਯ ਤ੍ਰੈਰੂਪਮ ਦੇ ਇਕ ਜਾਂ ਅਧਿਕ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਚੌਦਾਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੇਤਵਾਭਾਸ (ਹੇਤੁ ਦੇ ਤਰਕਦੋਸ਼) ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ: (ੳ) ਅਸਿੱਧ, (ਅ) ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਅਤੇ (ੲ) ਵਿਰੁੱਧ।

(ੳ) ਅਸਿੱਧ

ਜੇ ਸਾਬਤ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ,

- (1) ਜਦੋਂ ਹੇਤੁ ਦੇ ਸੱਚ ਦੀ ਘਾਟ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ ਹੋਵੇ,
- (2) ਜਦੋਂ ਹੇਤੁ ਦੇ ਸੱਚ ਦੀ ਘਾਟ ਸਿਰਫ ਇਕ ਧਿਰ ਨੇ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ,
- (3) ਜਦੋਂ ਹੇਤੁ ਦੇ ਸੱਚ ਬਾਰੇ ਸੰਕਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ,
- (4) ਜਦੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਾਇਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਕੀ ਹੇਤੁ, ਪਕਸ਼ (ਪੱਖ) ਦੇ ਆਯੋਯ ਯੋਗ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ?

(ਅ) ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ

- (1) ਜਦੋਂ ਹੇਤੁ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਾਧਾਰਣ-ਮਾਤ੍ਰ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਬਰਾਬਰ ਸਾਧਯ ਵਿਚ ਵੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਪਦ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਆਭਾਸ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਆਭਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (2) ਜਦੋਂ ਹੇਤੁ ਇੰਨਾ ਸਾਧਾਰਣ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਹ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਧਯ ਵਿਚ ਹੀ ਅਤੇ ਨਾ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਪਦ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਆਭਾਸ ਨੂੰ ਅਸਾਧਾਰਣ ਆਭਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (3) ਜਦੋਂ ਹੇਤੁ ਸਾਧਯ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਇਕ ਸਾਧਰਮਯ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵੈਧਰਮਯ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ,

ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਨਹੀਂ ਹੈ,

ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਨਿੱਤ ਹੈ।

(ਅਨਿੱਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਇਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਯਤਨ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਵਿਦਯੁਤ (ਆਸਮਾਨੀ ਬਿਜਲੀ), ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜੋ ਅਨਉਤਪਾਦਨ ਨਹੀਂ ਹਨ।)

- (4) ਜਦੋਂ ਹੇਤੁ, ਸਾਧਯ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਇਕ ਵੈਧਰਮਯ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਾਧਰਮਯ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ,

ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਨਹੀਂ ਹੈ,

ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਨਿੱਤ ਹੈ।

(ਅਨਿੱਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਇਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਯਤਨ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਵਿਦਯੁਤ (ਆਸਮਾਨੀ ਬਿਜਲੀ), ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਯਤਨ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਹਨ।)

- (5) ਜਦੋਂ ਹੇਤੁ, ਸਾਧਕ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਇਕ ਸਾਧਰਮਯ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਇਕ ਵੈਧਰਮਯ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ,
ਸ਼ਬਦ ਨਿੱਤ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਭੌਤਿਕ ਹੈ।
- (6) ਜਦੋਂ ਸਵੈ-ਵਿਰੋਧਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਰਥਾਤ ਜਦੋਂ ਅਭ੍ਰਾਂਤੀਪੂਰਣ ਸਵੈਵਿਰੋਧਤਾ ਹੋਵੇ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦੋਨੋਂ ਹੀ, ਸਹੀ ਜਾਪਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ (ਜਾਂ ਸਹੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ)।

(ੲ) ਵਿਰੁੱਧ

- (1) ਜਦੋਂ ਹੇਤੁ ਸਾਧਕ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ,
ਸ਼ਬਦ ਨਿੱਤ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਤਪਾਦਨ ਹੈ।
(ਉਤਪਾਦਨ ਕਦੇ ਵੀ ਨਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ)
- (2) ਜਦੋਂ ਹੇਤੁ, ਸਾਧਕ ਦੇ ਨਿਹਿਤ ਅਰਥਭਾਵ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਵੇ।
- (3) ਜਦੋਂ ਹੇਤੁ, ਪਕਸ਼ (ਪੱਖ) ਦੇ ਨਾਲ ਅਸੰਗਤ (ਬੇਮੇਲ ਹੋਵੇ)।
- (4) ਜਦੋਂ ਹੇਤੁ, ਪੱਖ ਦੇ ਨਿਹਿਤ ਅਰਥਭਾਵ ਨਾਲ ਅਸੰਗਤ ਹੋਵੇ।

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ (ਉਦਾਹਰਣ)

ਦਿਗਨਾਗ ਦੇ ਜੀਵਨਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਸਿਰਫ ਇਕ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦਿਗਨਾਗ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ ਜੋ ਹੇਤੁ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਆਪਕ, ਅਪਰਿਵਰਤਨਯੋਗ ਅਤੇ ਅਟੁਟ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਸੂਚਕ ਬਣੀ ਅਤੇ ਦੋਨਾਂ ਲਈ ਕਾਰਣ-ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਸਮਵਾਯ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ 'ਵਿਆਪਤੀ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਨਵਾਂ ਦੌਰ ਅਰੰਭਿਆ, ਅਤੇ ਇਹ ਮਹਾਨ ਤਰੱਕੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਗਮਨ ਤਰਕ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣੀ। ਜੈਸੇ,

ਪਰਬਤ ਅਗਨਮਈ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਹੈ,
ਜਿੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਅੱਗ ਹੈ, ਜੈਸੇ ਰਸੋਈ ਵਿਚ। (ਰਸੋਈ, ਸਾਧਰਮਯ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ)

ਇਸ ਵਿਚ ਜੋ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ, 'ਜੋ ਅਗਨਮਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਜੈਸੇ ਝੀਲ' ਤਾਂ ਇਹ ਵੈਧਰਮਯ ਉਦਾਹਰਣ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ; ਸਾਧਰਮਯ ਅਤੇ ਵੈਧਰਮਯ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਈ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਆਭਾਸ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੇਠਾਂ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਸਾਧਰਮਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਭਾਸ

- (1) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜੋ ਸਾਧਯ ਨਾਲ ਸਾਧਰਮਯ ਨਾ ਹੋਵੇ,
- (2) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜੋ ਹੇਤੁ ਨਾਲ ਸਾਧਰਮਯ ਨਾ ਹੋਵੇ,
- (3) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜੋ ਦੋਵੇਂ ਹੇਤੁ ਅਤੇ ਸਾਧਯ ਨਾਲ ਸਾਧਰਮਯ ਨਾ ਹੋਵੇ,
- (4) ਇਕ ਸਾਧਰਮਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਵਿਆਪਤੀ' (ਹੇਤੁ ਅਤੇ ਸਾਧਯ ਵਿਚਕਾਰ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਸੰਬੰਧ) ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਨਨ੍ਯ¹² ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,
- (5) ਇਕ ਸਾਧਰਮਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੇਤੁ ਅਤੇ ਸਾਧਯ ਦਾ ਉਲਟਾ (ਵਿਪਰੀਤ) ਸੰਬੰਧ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਪਰੀਤਾਨਵਯ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,

ਵੈਧਰਮਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਭਾਸ

- (1) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜੋ ਹੇਤੁ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਤੋਂ ਵੈਧਰਮਯ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੈਸੇ,
ਸ਼ਬਦ ਨਿੱਤ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਭੌਤਿਕ ਹੈ,
ਜੋ ਵੀ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਉਹ ਅਭੌਤਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬੁੱਧੀ।
(ਪਰ ਬੁੱਧੀ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਅਭੌਤਿਕ ਹੈ)
- (2) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜੋ ਪਕਸ਼ (ਪੱਖ) ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਤੋਂ ਵੈਧਰਮਯ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੈਸੇ
ਸ਼ਬਦ ਨਿੱਤ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਭੌਤਿਕ ਹੈ,
ਜੋ ਵੀ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਉਹ ਅਭੌਤਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪਰਮਾਣੂ।
(ਪਰਮਾਣੂ ਅਭੌਤਿਕ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਨਿੱਤ ਹਨ)
- (3) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜੋ ਨਾ ਤਾਂ ਹੇਤੁ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਤੋਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਧਯ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਤੋਂ ਵੈਧਰਮਯ ਹੋਵੇ, ਜੈਸੇ;
ਸ਼ਬਦ ਨਿੱਤ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਭੌਤਿਕ ਹੈ,
ਜੋ ਵੀ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਉਹ ਅਭੌਤਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਘੜਾ।
(ਘੜਾ ਨਾ ਤਾਂ ਨਿੱਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਭੌਤਿਕ)
- (4) ਉਹ ਵੈਧਰਮਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੇਤੁ ਅਤੇ ਸਾਧਯ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਅਸੰਬੰਧ (ਵਿਯੋਜਨ) ਅਨ-
ਉਪਸਥਿਤ ਹੋਵੇ, ਜੈਸੇ;

¹² ਅਨਨ੍ਯ – ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਨ੍ਯ (ਸੰਬੰਧ) ਜਿਸ ਵਿਚ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]। ਅਨ੍ਯ – ਲੈਜਾਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਯਾ, ਸੰਬੰਧ, ਵਾਕ ਦੇ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗਜ ਅਸਤਾਨ ਤੇ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਯਾ।

ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਭਾਵੁਕ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਕਤਾ ਹੈ,
ਜੋ ਵੀ ਅਭਾਵੁਕ ਹੈ, ਉਹ ਵਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਪੱਥਰ।

- (5) ਵੈਧਰਮਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੇਤੁ ਤੇ ਸਾਧਯ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਵਿਪਰੀਤ ਅਸੰਬੰਧ ਅਨ-ਉਪਸਥਿਤ ਹੋਵੇ, ਜੈਸੇ;

ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਤਪਾਦਨ ਹੈ,
ਜੋ ਵੀ ਅਨ-ਉਤਪਾਦਨ ਹੈ, ਉਹ ਅਨਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ,
ਜਿਵੇਂ ਆਕਾਸ਼।
(ਇਸ ਦਾ ਵਿਪਰੀਤ ਰੂਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ,
ਜੋ ਵੀ ਅਨ-ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਨਿੱਤ ਹੈ,
ਉਤਪਾਦਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਆਕਾਸ਼)

ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਆਭਾਸ (ਪਕਸ਼ਾਭਾਸ, ਹੇਤਵਾਭਾਸ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਭਾਸ) ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ (ਤਰਕ) ਦੇ ਆਭਾਸ ਹਨ। ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ, ਦੂਸ਼ਣ ਉਹ ਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੀ ਦਲੀਲ ਵਿਚ ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੇ ਆਭਾਸ ਲੱਭ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਸ਼ਣਾਭਾਸ (ਦੂਸ਼ਣ ਦਾ ਆਭਾਸ) ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਭਾਸ ਹੋਣ ਦਾ ਉੱਜ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਦਲੀਲ ਵਿਚ ਆਭਾਸ ਬਿਲਕੁਲ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਅਤੇ ਅਨੁਮਾਨ

‘ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼’ ਅਤੇ ‘ਅਨੁਮਾਨ’ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਗਿਆਨਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਰਮਵਾਲੇ ਜਾਂ ਛਲਵੇਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾਮ, ਜਾਤੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਮਾਨ, ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਲਿੰਗ ਜਾਂ ਹੇਤੁ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪਰਮ-ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਭਰਮ ਜਾਂ ਆਭਾਸ ਵੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ਾਭਾਸ ਅਤੇ ਅਨੁਮਾਨਾਭਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਮੂਚਯ ਵਿੱਤੀ” - ਦਿਗਨਾਗ

ਇਹ ਦਿਗਨਾਗ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਪ੍ਰਮਾਣ-ਸਮੂਚਯ’ ਉਪਰ ਸਵੈ-ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਸਮੇ ਦੇ ਗੋਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਮੂਚਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਛੇ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਤਿੱਬਤੀ ਰੂਪ ਦੀ ਅੰਤਿਕਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ, “ਮੰਜੂਨਾਥ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਿਗਨਾਗ, ਇਕ ਮਹਾਨ ਤਾਰਕਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ, ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਾਸਤਰ ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਇਕ ਸਾਗਰ ਜਿੰਨਾ ਗਹਿਰਾ ਹੈ।”

“ਪ੍ਰਮਾਣ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਿਆਇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼” - ਦਿਗਨਾਗ

ਆਚਾਰੀਆ ਦਿਗਨਾਗ ਦਾ ਤਰਕਸ਼ਾਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਲਿਖਿਆ ਇਹ ਇਕ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਚੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

“ਆਲੰਬਨ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ” ਅਤੇ “ਆਲੰਬਨ-ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ ਵਿੱਤੀ” - ਦਿਗਨਾਗ

ਆਲੰਬਨ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ ਦਿਗਨਾਗ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਬੋਧੀਸਤਵਾਂ ਦੇ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਲੰਬਨ-ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ-ਵਿੱਤੀ ਆਲੰਬਨ-ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ ਉੱਪਰ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸਵੈ-ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

“ਤ੍ਰੈਕਾਲ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ” - ਦਿਗਨਾਗ

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਚਾਰੀਆ ਦਿਗਨਾਗ ਤਿੰਨ ਕਾਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤਿੱਬਤੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਸ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਅਗਲੀ ਕਿਸਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਬੋਧੀ ਤਾਰਕਿਕ ਆਚਾਰੀਆ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤਾਰਕਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

... ਚਲਦਾ